

עיונים בספרות ילדים מס' 18, תשס"ח

ה"צדק" הטבעי וה"צדק" האנושי

בספרות הילדים

ד"ר גאולה אלמוג

אחת האכסניות המאכלסות את הדרמה האנושית על כל גווניה היא בית המשפט. הקונפליקט, העלילה, ההתרה ופסק הדין המאפיינים את הדרמה המשפטית הם גם ממאפייני היסוד של כל טקסט ספרותי בתבנית של "סיפור"¹.

הספרות היא גם תמונת ראי של המשפט מן ההיבט הפילוסופי. בספרות, כמו במשפט, מוצאים לפועל החוקים, התקנות וההשקפות של החברה האנושית.

שתי המילים המייצגות את עשיית הצדק בפועל והבנות את המושג "משפט" הן המילים "עונש" ו"זיכוי".

ה"עונש" או "הזיכוי" הם במידה רבה פועל יוצא של הפרוצדורה המשפטית – המקבילה למבנה הנרטיב בסיפור; של מקור הסמכות – האם הוא מקור על-טבעי, האם הוא כוח כל-יכול, או האם הוא נתון לשיקול דעת שאינו שרירותי; וכן של התפיסה הנורמטיבית והחינוכית של השופטים או של מחברי הסיפורים – מתי אדם הוא "אשם" ומתי הוא "חף מפשע", מה הן העבירות שעליהן נשפטים ומה הן הסנקציות שאפשר להטיל על העבריין.² מאמר זה ידון בהיבט של הוצאת הצדק לאור, כפי שהוא בא לידי ביטוי בספרות הילדים.

"יונתן הקטן" (גיבור אחד השירים הראשונים לפעוטות), במקום לרוץ בבוקר אל הגן, טיפס על העץ וחיפש אפרוחים. יונתן קיבל "את עונשו" בצמוד למעשה הרע.

"אוי ואבוי לו לשובב", אומר המספר הנסתר בשיר (ואמהות מנענעות את האצבע המורה כליווי למשפט זה) רגע לפני שפסק הדין מוצא לפועל ומכנסיו של "השובב" נקרעים. גזר דינו של יונתן "השובב" מבוסס על

¹ סיפור (או נרטיב) הוא שם כולל ליצירה אפית שיסודה הוא עימות המניע דמויות בזמן ובמרחב, במציאות ובדמיון. הסיפור בנוי כרצף עלילה של התחלה, אמצע וסוף. (אשר א', ריבלין, *מונחון לספרות*, ספריית פועלים, הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, 1985, עמ' 46).

² בשנים האחרונות נעשו מחקרים הבוחנים את הטקסט המשפטי כמוצר ספרותי ואת הטקסטים בעיצוב משפטי כהרחבה של בית המשפט. (ראו: שולמית אלמוג, *משפט וספרות*, נבו הוצאה לאור, 2000).

האמונה שה"עונש" טבוע במעשה עצמו. אין כאן צורך בהתערבות של גורם אנושי, כי העונש כבר יגיע מאליו. זאת, על פי תפיסת הצדק הטבעי שבה הנחות היסוד הן: א. "המעשה הרע" ו"הילד הרע" חד הם; ב. העונש על העבריין הוא נגזרת של המעשה עצמו.

אפשר בטעות לחשוב שהצדק הטבעי חף משיקולים אנושיים של ענישה שהרי הוא טבוע במעשה עצמו, אך לא כך הוא הדבר. בכל סיפור דידקטי, שמופעלות בו שיטות של שכר ועונש – גם אלה המבוצעות בידי כוח עליון – יש "מידתיות" של העונש; ומהו העונש המגיע לילד שהמרה את פי הוריו ובמקום ללכת לגן טיפס על העץ וחיפש אפרוחים? מכנסיו נקרעו והוא נפל מן העץ.

בעונש הטבעי לא באים לידי ביטוי טיעונים ל"קולא" (זו פעם ראשונה, רציתי רק לראות את הגוזלים וכו'), כי אין לפני מי לשטוח אותם.

"אכיפה" של העונש היא אבן יסוד ראשונה באפקטיביות של המשפט. יש לכך מטרה כפולה: א. שהעבריין ישלם על חטאו. ב. להרתיע עבריינים פוטנציאליים. האכיפה של גזר הדין הסיפורי מצויה בפרקטיקה של חיי היומיום של הנמען. מאחר שאי אפשר להתחייב שמי שיטפס על העץ אכן ייפול ממנו – והסטטיסטיקה גם מלמדת שההפך הוא הנכון – מאבד מוטיב ההפחדה, שעליו מבוסס העונש משמים, את אמינותו. כשהעבריין וסביבתו נוכחים שוב ושוב לדעת ששום דבר לא קורה בעקבות אי ציות לחוק, הם מתחילים לזלזל גם באיסורים אחרים.

ספר החוקים והנורמות של הספרות, כמו גם זה של המשפט, טיבו שהוא מתיישן. במשפט יש לכך השלכות לגבי פסקי הדין העתידיים ואילו בספרות לילדים יש לכך השלכות לגבי מקומו של הטקסט על מדף הספרים. לעיתים הטקסט מאבד את הרלוונטיות שלו ועובר לארכיון ולעיתים הוא משנה את תפקודו.

השיר על יונתן הקטן, שהיה במקור שיר דידקטי³, הפך לשיר עם הומור של חבטה⁴, בעיקר משום שהשורה האחרונה שהיתה במקור, "מן העץ התגלגל את עונשו קיבל", שונתה ל"הוא טיפס על העץ אפרוחים חיפש". בעבור הפעוטות של ימינו השיר על יונתן הוא שיר על ילד שובב שנפל מהעץ ומכנסיו נקרעו, ולא על הנורמה: "אסור לטפס על העצים." בזכות הסבה זו הוא זכה לחיי נצח.

³ ברוח השיר העממי שהיה נפוץ באותה תקופה בקרב בני נוער: "אמר האב לבנו הקטן, אל תטפס על העצים, כי העורבים יכו על הפנים [...]"

⁴ על נושא זה ראו: מירי ברוך, מאיה פרוכטמן, *לכל שיר יש שם*, עמ' 105, פפירוס 1982.

בסיפור "אילנה"⁵ – המצוי במקראות לגן ולכיתות א' – מתואר מעשה חמור יותר וגם העונש, בהתאם, כבד יותר. כפי שכבר נזכר, גם העונש הטבעי פועל על פי ספר חוקים נסתר.

אילנה אוהבת בננה. בכל יום מביאה אילנה אל הגנון בננה. קולפת אילנה את הבננה. את הבננה היא אוכלת ואת הקליפה היא זורקת – לא לפח. היא זורקת את הקליפה על הארץ.

למרות אזהרת אמה ואזהרת הגננת, "שוכחת" אילנה לזרוק את קליפת הבננה לפח –

ופתאום – בחו! טרח! רגלה דרכה על הקליפה [...] היא נפלה ולא יכלה לקום. הרימה אותה הגננת והשכיבה אותה על הספה בגנון, אך אילנה בוכה, כואב לה. קראה הגננת לרופא. שם הרופא תחבובשת על הרגל ואמר: אילנה צריכה לשכב במיטה שלושה ימים, עד שתירפא הרגל. וכן היה. [...] שלושה ימים לא הלכה אילנה אל הגנון. מאז אילנה עושה כך: זורקת הקליפה אל הפח.

העונש הטבעי בסיפור "אילנה" מאפשר לגננת או לרופא שלא להיות במעמד של שופטים, זאת, בהתאם לחינוך הפרוגרסיבי של שנות החמישים של המאה ה-20 וברוח משנתו של רוסו שגרס, שההתנסות העצמית היא המחנך הטוב ביותר. היום כבר ידוע שרכישת נורמות התנהגותיות והפנמת מצפון חברתי אינן תהליכים שאפשר להפקידם בידי ההתנסות העצמית בלבד.

יעילות השיטה החינוכית, המפקידה את ההתמודדות עם הפרת החוק בידי "טבע הדברים", כמו גם יעילות השיטה המשתמשת בהתניה (אם תעשה כך וכך – אז...) כדי ללמד, מוטלת בספק מבחינה פדגוגית, ואולם מבחינה ספרותית ומשפטית הסיפור בנוי היטב: אילנה היא העומדת במרכז העלילה. יש **קו אחד ישר** שמוביל את העלילה; החל מהדגשת האיסור עד להפרת החוק, יש קשר ישיר בין המעשה (זריקת הקליפה על הרצפה) ובין גזר הדין (ההחלקה על הקליפה). בתחילת הסיפור מובלעת גם טענה לקולא – היא קטנה, עדיין לא הפנימה את החוק ולכן שוכחת. אך אילנה עשתה "מעשה רע" ובכך היא גזרה את העונש על עצמה⁶. העונש הוא מהסוג הקרוי בפסיכולוגיה "עונש לגיטימי": כלומר, עונש שהוא תוצאה של המעשה או עונש שהילד יכול להכיל אותו. והנורמה גם היא עדיין תקפה. אולי בשל כך שרד הסיפור עד היום בספרי הלימוד לגיל הרך.

⁵ **גן גנון, ספר לאם ולפעוט** בעריכת לוי קפניס וימימה טשרנוביץ, הוצאת טברסקי, 1954, עמ' 65.

⁶ ברוח הפסוק מתהילים (ז, י"ז): "בור כרה ויחפרהו ויפול בשחת יפעל."

ואולם זריקה של קליפת בננה איננה רק עבירה של אי ציות להוראות, כמו הטיפוס על העץ, כי בפוטנציה, מישהו אחר היה יכול להיפגע. שאלות כמו האם העונש צריך להימדד על פי חומרת העבירה או על פי תוצאותיה – אינן יכולות להישמע כשפועל הצדק הטבעי. האפשרות שגם איש חף מפשע יינזק לא נלקחת בחשבון כשפועל קו ישר בלתי תלוי בין החטא לעונש.

אחת-עשרה שנים לאחר שפרסם ליון קיפניס את הסיפור "אילנה", ניסה יוסף חנני להתמודד גם עם הבעיה הפוטנציאלית של גרימת "נזק לזולת" בסיפורו "הקליפה". גיבור הסיפור הוא גדי. גדי גם הוא, כאילנה, **לא הקשיב לדברי אמו** וזרק את קליפות הבננה על מדרגות הבית. תחילה מחליקה אמו על הקליפה ולאחר מכן הוא נפגע בעצמו. העיקרון הבסיסי של העונש הטבעי הוא ש"איש בחטאו ימות", ובהתאם לכך גדי נענש. אך מה בקשר לעונש המגיע לו על הפגיעה בזולת?

יוסף חנני מימש אמנם בסיפורו גם את החטא של פגיעה בחף מפשע אך גם הוא לא נתן לחטא זה מענה בפסק הדין. בעיית התנהגות שגורת אחריה פגיעה בזולת, או הפרת צווים קדושים, הופכת לבעיה מוסרית הדורשת התמודדות משפטית מסוג אחר. מרגע שנעשה שימוש בעונש הטבעי, לא ניתן היה להתמודד עם סוגיה זו. כדי לפתור סבך זה סטה חנני מנושא הקליפה, ולאחר שאמא נפגעת וגדי נענש בעונש הטבעי, הוא הוסיף לעלילה פשע נוסף והוא – אי דיווח לאמא על אשמתו במה שקרה לה. בעיה נוספת זו, כפי שנראה להלן, פיצלה את העלילה לשני ראשים בלתי פתורים וכמובן גם ללא מסר.

הסיפור "הקליפה" מתחיל במעשה הרע. גדי השליך את הקליפות על המדרגות, כשהאיסור של אמא עדיין מהדהד ברקע. באופן טבעי הקורא מצפה שהילד יבוא על עונשו, ואולם בתוצאות המעשה הרע נושאת תחילה אמו:

אמו של גדי שירדה במדרגות עם גיגית החליקה על הקליפה ונתנגלה למטה כמו כדור. היא נפלה וידה נחבטה קשה במעקה הברזל. הרימה אמא את הקליפה [...] ואמרה בכעס: **"גדי הוא ילד רע. הוא זרק את הקליפות על המדרגות!"**

הפרוצדורה המשפטית מתחילה כשאמא מרימה את הקליפה – מטשטשת עובדות – ורק מציינת **לעצמה** את העובדה שגדי הוא האשם, וגרוע מכך – הוא עשה את המעשה **בזדון**.

מאוחר יותר עלה גדי במדרגות וגם הוא החליק על קליפת בננה, שהיתה מונחת בצד, **מסתתרת ומחכה לו**. גדי נפל. ראשו נחבט בקיר והוא פרץ בבכי מר **מפחד ומכאב**. יצאו השכנים לראות מיהו הבוכה. גם אמו של גדי באה מבוהלת הקימה אותו, **ואת הקליפה הרימה כדי לזרוק אותה לפח**.

זו הפעם השנייה שאמא **מדגימה** את הנורמה, אך אינה נוקטת שום שיטה חינוכית כדי לעזור לגדי להפנים את החוק. השיטה החינוכית ש **ממנה נגזרים אמצעי הענישה**, בסיפור כמו במשפט, חייבת להיות חד משמעית וברורה גם למי שעובר על החוק וגם למי שקורא את העבריין לסדר. אחת הבעיות הקשות ביותר של החינוך המתירני, המבין ובעיקר הסולח, היא שהילד לא יודע מה הם גבולות המותר והאסור, וכפועל יוצא מזה הוא מותח את גבולות ה"מותר". הפער הגדול בין הפסיקה החמורה על המעשה בדבריה של אמא, ובין חוסר התגובה המעשית שלה, הוא המקור לאלימות ההולכת וגוברת בחברה ובחינוך, מסתבר היום שהדוגמה האישית אינה מספיקה כדי שילד יפנים נורמות התנהגות. לכן, ספר החוקים בבית הספר הוא המלצה, במקרה הטוב, או מחייב רק את המורים וההנהלה במקרה השכיח. וכך, בהתאם לשיטה החינוכית המבוססת על הפילוסופיה ש"על כל פשעים תכסה האהבה", גם נגמר הסיפור :

על ראשו של גדי פרחה חבורה גדולה כמו פנס. שמה לו אמא מים קרים וגדי בכה מאוד. ראה גדי את ידה החבושה של אמא ושאל: "אמא, יש לך פצע?" השיבה אמא: "כן ילד, סימן כחול. החלקתי על המדרגות!" הוריד גדי את ראשו, כבש עיניו ברצפה ושתק. השכיבה אמא את גדי לישון ולא אמרה דבר.

בחוק או בנורמה מוטבעים המושגים "מותר" ו"אסור". מי שעובר על החוק ראוי לעונש, לנזיפה או לפחות לתזכורת שאינה מותירה ספק. השתיקה של שני הצדדים בסוף הסיפור לא מאפשרת להפיק מסר חד משמעי. **על מה שותקת אמא?** שואל בוודאי גדי בליבו ועמו גם הקורא. היות שעל שאלה זו יש תשובות רבות, אנו נשארים עם סיפור דידקטי שאין מאחוריו שום ספר חוקים או שיטות חינוך למימוש קיום החוקים. העיקרון של "מודה ועוזב ירוחם" – המרומז במשפט "כבש את עיניו ברצפה" – מבוסס גם על התניה לטווח רחוק שהיא קשה לילדים צעירים ⁷, אך בעיקר אין לה כיסוי כי לא

⁷ הפילוסופיה החינוכית בעולם המודרני עברה תהליך התפתחות ארוך ומורכב, אך שלבי התפתחות המבנה הקוגניטיבי של האדם לא השתנו, אולי משום כך נכתבים פחות ופחות סיפורים דידקטיים.

ברור על מה החרטה. אין זה מקרה שהסיפור נקרא "הקליפה". אם בסיפור הראשון אילנה – כשם הסיפור – היא העומדת במרכז, בסיפור זה לא ברור מהו המרכז, ואולי בכלל הקליפה אשמה?

דווקא משום ששני הסיפורים, "אילנה" ו"הקליפה", מיועדים במקור לגיל הרך והם כביכול פשוטים מאוד וברורים, הם יכולים לשמש מצע לדיון בגיל בוגר יותר, כדי להאיר סוגיות שלא חשבנו עליהן בקריאה ראשונה. בראש וראשונה דיון על מבנה הטקסט ועל אמינותו. בהקשר לכך אפשר לדון בהבדל שבין "סיפור לא טוב" – שבו אין הלימה בין הקונפליקט המוביל את העלילה, ובין הפתרון והמסר – ובין סיפור שכתוב היטב אך אני לא מסכים עם השקפות העולם, או השיטות החינוכיות המובעות בו. השוואה בין שני הסיפורים מזמנת דיון זה. הסיפור הפשוט על "אילנה" יכול לשמש גם כמצע לפיתוח כלים להתמודדות עם פחדים מפני האזהרות של "עונש משמים", שיירד עלינו בתגובה על אי ציות לאיסורים שבני אדם קבעו אותם. שיטת הפחדה זו מאפיינת את שוק עשיית הנפשות, המייחס לאירועים מחיי היום יום (כמו מרפא ממחלה, תאונה שנגמרה בשלום וכיוצ"ב) את הממד הניסי ואת מקרה האסון לגמול משמים. הדיון על גרעין האמת שבכל סיפור לעומת התופעה החד פעמית שהוא מייצג, יחזק את הילדים מפני הפחד מהתערבות של כוחות על-טבעיים בחיי היום יום שלנו, פחד אשר לו מתמסרים חסידים, שוטים, או פתאים. אפשר גם לדון בשיטה הדידקטית שבסיפור "הקליפה", שבה אין כלל תקשורת מילולית בין אמא לגדי. ניתן להשוות בין שני הסיפורים כדי לבחון את היתרונות והחסרונות של כל שיטה חינוכית להפנמת המסר שמייצג כל סיפור, ולהציע הצעות ייעול לאמהות, כיצד להגיב במקרים כאלה.

שיקולים של ענישה, כאמור, הם חלק בלתי נפרד של כל תפיסה חינוכית. מי שמאמין שהנקמה היא אחת ממטרות המשפט, ימצא את מבוקשו בעולם המְשָׁלִים, שם השועל נוקם בחסידה, ונציגי החברה הנורמטיבית נוקמים במי שנתפס בחטא הגאוותנות, הרברבנות, הזללנות וכיוצ"ב. בסיפורי מעשיות או אגדות, גזר הדין על מעשים טובים או רעים מבוצע בידי כוח עליון, שמים, קוסמים לסוגיהם, או צדיקים (שליחי הכוח העליון). האמת והצדק נמצאים מעלינו (בית דין של מעלה). ה"צדק" בסיפורים אלה נגזר מקודקס מוסרי קשיח וחד משמעי. בסיפורים מסוג זה לא נמצא סגור שייצג את האיש הרע. "העבירה" ו"העברין" חד הם, וה"טוב" ו"הרע" הם מושגים מוחלטים. לפני בית דין זה לא עומד האדם אלא עומדים המידות והמעשים.

ילדים אוהבים מאוד את החלוקה החד משמעית ל"טוב" ו"רע", כי זה בונה להם עולם מובן יותר וקוהרנטי. האמביוולנטיות המסתתרת מאחורי הגישה הפדגוגית המודרנית המבחינה בין ה"ילד" כיצור אנושי על חולשותיו ויתרוניותיו, ובין "המעשה הרע" מבלבלת אותם. גם תפיסת ה"צדק" הלוקחת בחשבון את ה"אמת" של שניים – או יותר – מהצדדים, דורשת חשיבה מופשטת שאינה מצויה אצל ילדים צעירים וגם אצל חלק מהציבור המתדיין לפני בית המשפט.⁸

על מושג ה"צדק" אצל ילדים צעירים למדתי מילד שפגשתי בחצר הגן, כשהוא מכוסה בחבורות כחולות. שאלתי אותו: "מי היכה אותך?" "אבא!" ענה הילד והוסיף, "גם את יצחק הוא היכה." "וגם את מוישלה?" שאלתי, והוא ענה: "כן, גם את אמא, **כולם שווה בשווה**." אצל הילד המוכה, המכות עצמן – האסורות על פי חוק – לא היו בעיה נורמטיבית או חוקית. זו היתה הנורמה המקובלת בבית. מה שהיה חשוב לגביו היתה **סוגיית הקיפוח**, וממנה הוא לא סבל.

את ההדגמה של בית המשפט (או של הטקסט הנרטיבי) כ"זירה של דרמה", שבה באים לידי ביטוי הרגישות לשוויון – ובגיל בוגר יותר גם לצדק חברתי – ושל עקרונות בסיסיים של ענישה, מצאתי בסיפור העממי "שלושה עכברונים":

היה היו שלושה אחים, שלושה עכברונים. היתה להם חלקת אדמה גדולה ככף יד. באחד מימי החורף ירד שלג רב, כמלוא החופן, וכיסה את חלקת האחים כולה. התחילו שלושת האחים העכברונים לגרוף את השלג ומצאו נתח בשר כגודלה של אפונה אחת גדולה.

מסרו את המציאה לאח הצעיר, וציוו עליו כי ישמור עליה כעל בבת עינו. שמר העכברון הצעיר על נתח הבשר והוסיף ושמר, עד כי לבסוף לא יכול להתגבר על תאוותו ואכל אותו כולו. כעסו עליו שני אחיו העכברונים הגדולים ממנו, נזפו בו, גם היכוהו ולבסוף הלכו אל השופט.

משעמדו לפני השופט, צעד הבכור צעד אחד קדימה, תיאר לשופט את הרקע למקרה [...]

וכך הוא סיים את תיאורו:

- מסרנו את הבשר לאחינו הצעיר שישמור עליו.

⁸ ילדים אינם יכולים לראות גם את עצמם בצורה דו ממדית. מלאני קליין קוראת לתופעה זו פאזה דפרסיבית, (ראו: **סיפורי החיבים – מבחר אגדות לילדים**, יצחק אבנון (עורך), תרגום: ח. עירונית. הוצאת א. זליקוביץ, תל-אביב.

- ודאי, במקום שישנו אוצר יהיה שומר - הסכים השופט
- והוא אכל את כל הבשר ולנו לא הותר מאומה.
- אך זה זלזלן! - רגז השופט.
- לכן הרבצנו לו כהוגן...
- כך נאה לו - אמר השופט.

רגע אחד דממו כולם, ואחר כך שאל השופט:

- ומה רצונכם עתה?
- אנו תובעים מאחינו הצעיר, שימצא מתחת לשלג נתח בשר אחר, שגודלו יהיה כנתח הבשר שמסרנו לו לשמירה.

כמו אצל הילד שאביו היכה אותו, גם כאן לא עמדה לדיון סוגיית הלגיטימיות של ענישה באמצעות מכות. השופט אף אישר שסוג העונש שנבחר כדי להעניש את האח "אכן נאה לו". הסיפור דן רק בעיקרון בסיסי של הפרוצדורה המשפטית והוא, שלא נענשים פעמיים על אותה עבירה, ומי שלוקח את החוק "לידיו" לא יכול לצפות גם לסעד של בית המשפט. עיקרון זה בא לידי ביטוי בגזר הדין:

- אם זה רצונכם, קחו ממנו את כל המכות שחלקתם לו - חייך השופט - ואם לא תצליחו לעשות זאת, שובו לביתכם והוסיפו לחיות בשלום.

כפי שכבר נזכר, בסיפור כמו במשפט חשוב שה"צדק" יהיה מבוסס על שיקולי ענישה ברורים. לעיתים הטקסט לא חושף את השיקולים המשפטיים, בשל שיקולים טקסטואליים, אך הם ניתנים לחשיפה באמצעות גזר הדין. בשיר התיאורי "הילד שעמד בצד"⁹, מסתתרת דרמה משפטית מוסרית וסוגיות של ענישה וצדק. דרמה שחלקים ממנה לא מצויים בטקסט הגלוי.

ארבעה ילדים נכנסו לגינה
של גברת סטמבולצ'יק השמנה.
ילד אחד הניף מקל,
בעץ התפוחים חבט,
תפוח אחד נשמט.
ילד שני את התפוח תפס,

⁹ שלומית כהן אסיף, **הצימוקים הם ענבים עצובים**, הקיבוץ המאוחד, תשמ"ב, עמ' 5.

שלישי בתפוח נגס
והרביעי עמד בצל והסתכל.
גברת סטמבולצ'יק השמנה
שמעה רחש בגינה ויצאה עם מקל.
שלושה ילדים ברחו:
הילד שחבט,
הילד שתפט,
הילד שנגס.
רק הילד שעמד בצד והסתכל
לא ברח. התבלבל.
**אז גברת סטמבולצ'יק
הניפה עליו את המקל.**

השיר הוא שיר תיאורי ולכן חסר בו היסוד הבסיסי הבונה את הדרמה, שהוא הקונפליקט. הקורא נחשף רק לשני הקצוות של המשפט, לעבירה ולעונש. גברת סטמבולצ'יק כלל לא התלבטה אם המכות אכן הגיעו ב"צדק" לילד שלא השתתף בדבר העבירה. מבחינתה, גם מי שעומד בצד ולא מוחה ורק "מסתכל" הוא אשם, ולכן היא הניפה עליו את המקל. – לא במקרה הדרמה אינה מתמקדת בשלושת העבריינים האחרים "אשמתם" ברורה. האלומה מתמקדת על ה"ילד שעמד בצד", והיא מאפשרת לכל ילד להרגיש, על פי נטייתו, מה הוא חש כלפי הילד. יהיו כאלה שירגישו **שנעשה לילד עוול**, ויהיו שיאמרו: "מגיע לו", ומאחורי כל אחד מפסקי הדין הללו מסתתרת הכרעה משפטית. אפשר לברר סוגיה זו אם נעמיד את גברת סטמבולצ'יק עצמה למשפט, על גרימת עוול "כביכול". באמצעות הכנת הטיעונים בעד ונגד תצוף השאלה המוסרית של גבולות האחריות. כמו לגבי כל הסוגיות המוסריות נוכל להיווכח כמה קשה היא הפסיקה, וכמה חשוב להיעזר ב"תקדימים" מאוצר ההתנסות של הילדים כדי לבסס את הטיעונים.

חשוב להזכיר כי בממד האנושי אמיתות שונות ואף סותרות מתקיימות במקביל, אך החוק חייב להיות חד משמעי, ויש לו אופי נורמטיבי. בבית המשפט החוק הוא גם הצדק. ההפרדה בין ה"עבירה" עצמה ובין האיש שעבר אותה – שהיא תוצר של השקפת עולם מאוחרת – והעובדה שהסיפור הדיקטטי-ריאלי מייצג שיטות שונות של ענישה (שהן בבואה של התפיסה החינוכית), תרמו לכך

שהסיפורים הדידקטיים הולכים ונעלמים ממדף ספרות הילדים המודרנית. במקביל הולכים ומתרבים טקסטים שמציגים תחושות של עוול ושל אי צדק אשר נאמרים בגוף ראשון ומייצגים באופן טבעי רק צד אחד של המשוואה. מונולוגים אלה, שזוכים באופן טבעי לכל האמפתיה שלנו, יכולים לשמש כמצע ל"משפט הוגן", ולא מוטה, כשכל אחת מהדמויות, זו הגלויה – המתלוננת, וזו הנסתרת – המואשמת, מדברת בשם עצמה ומייצגת את עמדתה שלה לגבי הסיטואציה. לדוגמה:

פגישה

פגשתי את אמא של בני

ליד המדרכה.

היא שאלה אותי: "מה שלומך?"

וחייכה.

לפני ששמעה את התשובה

היא הלכה.¹⁰

אפשר לשמוע את התלונה ולכעוס על אמא של בני ואפשר גם להסתכל על ה"פגישה" כעל מפגש בין שתי מערכות שונות של ציפיות¹¹ מהתשובה לשאלה "מה שלומך?". וכשציפיות שונות נפגשות נוצרת אי הבנה. יצירות מסוג זה, שנותנות ביטוי לאי הנחת של היחיד, החליפו, במידה רבה ובצדק, את הסיפור הדידקטי לילדים. ואולם הערך "כבוד האדם" – המבטא הגנה על מכלול זכויותיו – חייב לכלול גם את הערך "משפט הוגן". התלונות של היחיד על חברים, הורים, מורים או רשויות, אינן יכולות להישאר פתוחות. במציאות של היום הילד מרגיש שהעיקרון של "כבוד האדם" וחירותו חל רק עליו, ומצד שני ההורים והמורים עדיין לא החליטו על טיבו של ספר חוקים שלא יהיה המלצה בלבד.

¹⁰ שלומית כהן אסיף, *אחרי שלבשתי פיג'מה*, שוקן, 1982, עמ' 11.

¹¹ בהקשר לכך, התלונן פעם איש אחד: פגשתי את משה ברחוב ושאלתי אותו, "מה שלומך?" והוא עיכב אותי לשעה שלמה כדי לדווח לי על מצב בריאותו.

